

भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि समकालीन समाज : बदलती स्थिती, समस्या व उपाय

प्रा. आशिष आर. बोरकर

प्रभारी प्राचार्य व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
स्व. पार्वताबाई मदनकर कला महाविद्यालय, वरठी
Mail-ID -vimrshborkar2017@gmail.com
Mo.No:-94236719895

सारांश (Abstract) :

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही वेद, उपनिषद, दर्शनशास्त्र, योग, आयुर्वेद, नीतीशास्त्र, लोकज्ञान व परंपरागत कौशल्यांवर आधारित अशी समग्र व जीवनाभिमुख परंपरा आहे. तथापि, जागतिकीकरण, पाश्चात्यीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञान, शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण आणि बदलती जीवनशैली यांमुळे समकालीन समाजात या ज्ञानपरंपरेची भूमिका व प्रभाव लक्षणीयरीत्या कमी झाल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश भारतीय ज्ञानपरंपरेचे स्वरूप समजून घेणे, समकालीन समाजातील सामाजिक-शैक्षणिक बदलांचा अभ्यास करणे, भारतीय ज्ञानाच्या उपेक्षेमुळे निर्माण झालेल्या समस्या ओळखणे तसेच आधुनिक समाजात तिच्या पुनरुज्जीवनासाठी उपाय सुचवणे हा आहे.

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून दुय्यम स्रोतांवर आधारित माहितीचे गुणात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे आढळते की आधुनिक शिक्षण व जीवनशैलीमुळे भारतीय ज्ञानाचा वापर कमी झाला असून त्याचा परिणाम नैतिक मूल्यांचा न्हास, पिढीतील सांस्कृतिक दरी, मानसिक तणाव व सामाजिक अस्थिर्य या स्वरूपात दिसून येतो. तथापि, शिक्षणव्यवस्थेत भारतीय ज्ञानाचा समन्वय, योग-आयुर्वेद व ध्यानपद्धतींचा प्रसार, लोकज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण, डिजिटल माध्यमांचा वापर आणि संशोधन-नवोपक्रमाशी भारतीय ज्ञानाचा संबंध प्रस्थापित केल्यास या समस्यांवर प्रभावी उपाय शक्य आहेत.

अभ्यासाचा निष्कर्ष असा की भारतीय ज्ञानपरंपरेचे आधुनिक संदर्भात पुनर्संयोजन केल्यास मूल्याधिष्ठित, संतुलित व शाश्वत समाजनिर्मितीस महत्त्वपूर्ण चालना मिळू शकते.

बिजशब्द (Keywords) : भारतीय ज्ञानपरंपरा, जागतिकीकरण, शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण, मूल्यशिक्षण, नैतिक व सामाजिक मूल्ये, योग व आयुर्वेद, सांस्कृतिक परिवर्तन, डिजिटल माध्यमे, शाश्वत विकास

1. प्रस्तावना (Introduction) :

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही जगातील प्राचीन व समृद्ध ज्ञानप्रणालींपैकी एक असून तिची मुळे वेद, उपनिषद, ब्राह्मणग्रंथ, दर्शनशास्त्र, आयुर्वेद, योग, नीतीशास्त्र, लोकज्ञान तसेच परंपरागत कौशल्यांमध्ये खोलवर रुजलेली आहेत. ही ज्ञानपरंपरा केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक मर्यादित न अडकता मानवी जीवनाच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व नैतिक सर्व पैलूंना स्पर्श करणारी समग्र जीवनदृष्टी प्रदान करते. सत्य, अहिंसा, धर्म, कर्तव्य, सहअस्तित्व आणि संतुलन ही तिची मूलभूत तत्त्वे भारतीय समाजाच्या सामाजिक रचनेचा आधारस्तंभ राहिली आहेत.

तथापि, जागतिकीकरण, पाश्चात्यीकरण, वेगवान शहरीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि आधुनिक शिक्षणपद्धती यांच्या प्रभावामुळे समकालीन भारतीय समाजात मूल्यव्यवस्था, जीवनशैली आणि सामाजिक संबंधांमध्ये लक्षणीय बदल घडून येत आहेत. आधुनिक शिक्षण व रोजगारकेंद्री दृष्टिकोनामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेतील तत्त्वज्ञान, नैतिक शिक्षण, योग-आयुर्वेद व लोकज्ञान यांचा वापर मर्यादित होत असल्याचे दिसून येते. परिणामी, मूल्यसंघर्ष, सामाजिक तणाव, मानसिक अस्थिर्य आणि सांस्कृतिक विसंगती यांसारख्या समस्या अधिक तीव्र होत आहेत.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात भारतीय ज्ञानपरंपरेचा समकालीन समाजाशी असलेला संबंध, त्यामधील बदलती स्थिती, उद्भवलेल्या समस्या तसेच आधुनिक संदर्भात तिच्या पुनरुज्जीवनासाठी संभाव्य उपाय व शिफारसी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. हे संशोधन मूल्याधिष्ठित, संतुलित व शाश्वत समाजनिर्मितीसाठी भारतीय ज्ञानपरंपरेची उपयुक्तता अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करते.

2. संशोधन उद्दिष्टे (Research Objectives) :

1. भारतीय ज्ञानपरंपरेचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
2. समकालीन समाजातील सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक बदलांचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय ज्ञानाच्या उपेक्षेमुळे निर्माण झालेल्या समस्या ओळखणे.

4. आधुनिक समाजात भारतीय ज्ञानाच्या पुनरुज्जीवनासाठी उपाय सुचवणे.

3. संशोधन गृहितके (Research Hypotheses) :

"आधुनिक शिक्षण व जीवनशैलीमुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेचा वापर कमी झाला असला तरी, तिचा समन्वयात्मक समावेश शिक्षणव्यवस्थेत केल्यास सामाजिक व नैतिक समस्या कमी होऊन मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीस प्रभावी चालना मिळू शकते."

4. संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

सदर अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन प्रकार स्वीकारण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक माहिती ही प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून त्यामध्ये संबंधित ग्रंथ, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल तसेच विश्वासार्ह ऑनलाइन स्रोतांचा समावेश करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे गुणात्मक विश्लेषण करून भारतीय ज्ञानपरंपरा व समकालीन समाजातील बदलती स्थिती, समस्या व उपाय यांचे सुसंगत मूल्यमापन करण्यात आले आहे.

5. बदलती स्थिती (Changing Conditions) :

1) आधुनिक तंत्रज्ञान व जागतिक संस्कृतीचा प्रभाव :

समकालीन भारतीय समाजात वेगवान आधुनिकीकरण, शहरीकरण व जागतिकीकरण यांमुळे जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत मूलभूत बदल घडून आले आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञान, इंटरनेट, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), स्मार्ट उपकरणे व सामाजिक माध्यमे यांच्या प्रसारामुळे माहितीचा वेग प्रचंड वाढला असून ज्ञान सहज उपलब्ध झाले आहे. तथापि, या प्रक्रियेत पारंपरिक ज्ञान, अनुभवाधारित शहाणपण, मौखिक परंपरा आणि तात्त्विक विचारसरणी यांकडे दुर्लक्ष होताना दिसते.

जागतिक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे पाश्चात्य जीवनशैली, उपभोगवाद, वेगवान जीवनगती आणि व्यक्तिकेंद्रित दृष्टिकोन अधिक प्रबळ होत आहेत. परिणामी भारतीय ज्ञानपरंपरेतील सामूहिकता, सहअस्तित्व, संतुलन, पर्यावरणाशी सुसंवाद व आध्यात्मिक दृष्टिकोन या मूल्यांना आव्हान निर्माण झाले आहे. संस्कृतीचे स्थानिकीकरण कमी होत असून जागतिक साच्यात बसणारी एकसारखी जीवनशैली स्वीकारली जात आहे.

2) शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण :

बदलत्या स्थितीतील एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे शिक्षणाचे वाढते व्यावसायिकीकरण होय. आज शिक्षणाचा मुख्य उद्देश रोजगारनिर्मिती, स्पर्धात्मकता, कौशल्यविकास आणि आर्थिक यश यांपुरताच मर्यादित होत आहे. मूल्यसंस्कार, चारित्र्यघडण, सामाजिक बांधिलकी व समग्र व्यक्तिमत्त्व विकास यांना तुलनेने कमी महत्त्व दिले जात आहे.

याचा परिणाम म्हणून नीतीशास्त्र, तत्त्वज्ञान, योग, आयुर्वेद, ध्यानपद्धती, लोकज्ञान आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेचे अध्ययन अभ्यासक्रमातून किंवा शैक्षणिक व्यवहारातून हळूहळू बाजूला पडत आहे. शिक्षण हे केवळ 'उपजीविकेचे साधन' बनत असून 'जीवनदृष्टी देणारी प्रक्रिया' ही त्याची मूलभूत भूमिका दुर्लक्षित होत आहे.

3) कुटुंबसंस्थेतील बदल :

समाजातील बदलांची प्रकर्षाने जाणीव करून देणारी बाब म्हणजे कुटुंबसंस्थेतील परिवर्तन. संयुक्त कुटुंबपद्धतीचा न्हास, विभक्त कुटुंबांची वाढ, स्त्री-पुरुष भूमिकांतील बदल, शिक्षण व रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर आणि शहरी जीवनाची धावपळ - यांमुळे पारंपरिक सामाजिक रचना बदलत आहे.

पूर्वी कुटुंब ही भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या हस्तांतरणाची प्रमुख संस्था होती. आजी-आजोबा, पालक व इतर ज्येष्ठ सदस्यांकडून संस्कार, लोककथा, धार्मिक-नैतिक मूल्ये, जीवनानुभव व व्यवहारज्ञान सहजपणे पुढील पिढीकडे पोहोचत असे. मात्र बदलत्या कुटुंबरचनेमुळे हे नैसर्गिक ज्ञानहस्तांतरण कमी होत असून तरुण पिढी आणि परंपरा यांच्यात अंतर वाढत आहे.

4) नैतिक व सामाजिक मूल्यांतील संक्रमण :

वरील सर्व प्रक्रियांचा एकत्रित परिणाम म्हणून नैतिक व सामाजिक मूल्यांमध्ये संक्रमण घडून येत आहे. पारंपरिक समाजात महत्त्वाची असलेली सहिष्णुता, संयम, कर्तव्यभावना, सामाजिक जबाबदारी, त्याग, करुणा व आध्यात्मिक दृष्टिकोन हळूहळू मागे पडताना दिसतात. त्यांच्या जागी व्यक्तिवाद, भौतिकता, स्पर्धा, उपभोगवादी वृत्ती आणि तात्कालिक लाभाची मानसिकता वाढत आहे.

यामुळे समकालीन समाजात मानसिक तणाव, नैराश्य, सामाजिक अस्थैर्य, कौटुंबिक तणाव व मूल्यसंघर्ष वाढताना दिसतात. या पार्श्वभूमीवर भारतीय ज्ञानपरंपरेतील समतोल, नैतिकता व समग्र जीवनदृष्टीचा पुनर्विचार व पुनर्संयोजन करणे अत्यावश्यक ठरत आहे, जे आधुनिक समाजाला स्थैर्य व दिशा देऊ शकते.

6. प्रमुख समस्या (Problems) :

1) भारतीय ज्ञानपरंपरेची उपेक्षा :

समकालीन समाजात भारतीय ज्ञानपरंपरेची संबंधित अनेक मूलभूत समस्या प्रकटनि जाणवतात. भारतीय ज्ञानपरंपरेची उपेक्षा ही सर्वात गंभीर समस्या असून आधुनिक शिक्षण, संशोधन व धोरणनिर्मितीमध्ये पाश्चात्य विचारसरणीला अधिक प्राधान्य दिले जाते. परिणामी वेद, उपनिषद, दर्शनशास्त्र, योग, आयुर्वेद, लोकज्ञान आणि पारंपरिक कौशल्ये यांचा अभ्यास व वापर मर्यादित झाला आहे.

2) मूल्यशिक्षणाचा अभाव :

ही आणखी एक महत्त्वाची समस्या असून शिक्षणव्यवस्था ज्ञान व कौशल्यकेंद्री होत असताना नैतिकता, कर्तव्यभावना, सामाजिक जबाबदारी व मानवी मूल्ये यांचे शिक्षण दुय्यम ठरत आहे. यामुळे समाजात असहिष्णुता, स्वार्थ, तणाव आणि सामाजिक संघर्ष वाढताना दिसतात.

3) पिढीतील सांस्कृतिक दरी :

तसेच पिढीतील सांस्कृतिक दरी वाढत असून तरुण पिढी आणि पारंपरिक ज्ञानधारक यांच्यात संवादाचा अभाव निर्माण झाला आहे. आधुनिक जीवनशैली व तंत्रज्ञानामुळे तरुणांचा पारंपरिक संस्कृती, भाषा व मूल्यांपासून दुरावा वाढत आहे.

4) पारंपरिक ज्ञानाचे व्यावसायिक उपयोग कमी :

याशिवाय पारंपरिक ज्ञानाचे व्यावसायिक उपयोग कमी असल्यामुळे अनेक लोककला, हस्तकला, औषधी वनस्पतींचे ज्ञान, शेती व पर्यावरणाशी निगडित पारंपरिक पद्धती लोप पावत आहेत. योग्य दस्तऐवजीकरण, संशोधन व आधुनिक तंत्रज्ञानाशी समन्वय न झाल्याने हे ज्ञान आर्थिक विकासाच्या प्रवाहात प्रभावीरीत्या सामावले जात नाही.

7. उपाय व शिफारसी (Solutions & Suggestions) :

1) शिक्षण अभ्यासक्रमात भारतीय ज्ञानाचा समावेश :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचे समकालीन समाजातील पुनरुज्जीवन करण्यासाठी बहुआयामी उपाययोजना आवश्यक आहेत. सर्वप्रथम शिक्षण अभ्यासक्रमात भारतीय ज्ञानाचा समावेश करणे गरजेचे आहे. शालेय व उच्च शिक्षण स्तरावर योग, आयुर्वेद, भारतीय तत्त्वज्ञान, नीतीशास्त्र, पर्यावरणदृष्टी आणि लोकज्ञान यांचा समन्वय केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यजाणिवा व सांस्कृतिक आत्मभान निर्माण होऊ शकते.

2) योग, आयुर्वेद व ध्यानपद्धतींचा प्रसार :

योग, आयुर्वेद व ध्यानपद्धतींचा प्रसार केल्यास शारीरिक, मानसिक व आत्मिक आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल. वाढता तणाव, जीवनशैलीजन्य आजार व मानसिक असंतुलन यावर भारतीय ज्ञानपरंपरेतील या पद्धती प्रभावी उपाय ठरू शकतात.

3) स्थानिक व लोकज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण :

तसेच स्थानिक व लोकज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण करणे अत्यावश्यक असून पारंपरिक शेतीपद्धती, औषधी वनस्पती, लोककला, हस्तकला व मौखिक परंपरा यांचे शास्त्रीय संकलन व जतन केले पाहिजे. यामुळे हे ज्ञान पुढील पिढ्यांसाठी सुरक्षित राहील.

4) डिजिटल माध्यमातून ज्ञानपरंपरेचा प्रचार :

ऑनलाइन अभ्यासक्रम, ई-पुस्तके, पॉडकास्ट, डॉक्युमेंटरी व सोशल मीडियाच्या माध्यमातून—युवापिढीपर्यंत पोहोचवणे अधिक प्रभावी ठरू शकते.

5) संशोधन व नवोपक्रमाशी भारतीय ज्ञानाचा समन्वय :

शेवटी, संशोधन व नवोपक्रमाशी भारतीय ज्ञानाचा समन्वय साधल्यास आयुर्वेद, पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकास, आरोग्य व जीवनशैली सुधारणा या क्षेत्रांत नवे संधीद्वार खुले होतील. अशा समन्वयामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरा आधुनिक समाजाच्या गरजांशी सुसंगत व उपयुक्त ठरू शकते.

8. निष्कर्ष (Conclusion) :

सदर अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारतीय ज्ञानपरंपरा ही केवळ ऐतिहासिक किंवा धार्मिक वारसा नसून ती समकालीन समाजाच्या सामाजिक, नैतिक, शैक्षणिक व मानसिक समस्यांवर प्रभावी उपाय सुचवणारी समग्र जीवनदृष्टी आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण आणि कुटुंबसंस्थेतील बदल यामुळे भारतीय ज्ञानाचा वापर व प्रभाव कमी झाला असला तरी, त्याचे मूलभूत तत्त्वज्ञान आजही तितकेच सुसंगत व उपयुक्त आहे.

अभ्यासात आढळलेल्या समस्यां—जसे की मूल्यशिक्षणाचा अभाव, पिढीतील सांस्कृतिक दरी, पारंपरिक ज्ञानाची उपेक्षा व त्याचे मर्यादित व्यावसायिक उपयोग—या आधुनिक समाजाच्या असंतुलनास कारणीभूत ठरत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शिक्षणव्यवस्थेत भारतीय ज्ञानाचा समन्वय, योग-आयुर्वेद व ध्यानपद्धतीचा प्रसार, लोकज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण, डिजिटल माध्यमांचा प्रभावी वापर आणि संशोधन-नवोपक्रमाशी भारतीय ज्ञानाचा संबंध प्रस्थापित करणे हे अत्यंत आवश्यक ठरते.

म्हणूनच, आधुनिकतेशी संघर्ष न करता तिच्याशी सुसंवाद साधत भारतीय ज्ञानपरंपरेचे पुनर्संयोजन केल्यास मूल्याधिष्ठित, संतुलित, मानसिकदृष्ट्या सुदृढ व शाश्वत समाजनिर्मितीस निश्चितच चालना मिळू शकते. भारतीय ज्ञानपरंपरेचा पुनर्विचार व पुनरुज्जीवन हा समकालीन समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अपरिहार्य आहे.

9. संदर्भसूची (Bibliography) :

1. राधाकृष्णन, एस. (2009). *भारतीय तत्त्वज्ञान* (खंड 1 व 2). नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
2. शर्मा, चंद्रधर. (2011). *A Critical Survey of Indian Philosophy*. दिल्ली : Motilal Banarsidass.
3. गांधी, महात्मा. (2010). *हिंद स्वराज*. अहमदाबाद : नवजीवन प्रकाशन.
4. अरविंद, श्री. (2005). *The Foundations of Indian Culture*. पाँडिचेरी : श्री अरविंद आश्रम प्रकाशन.
5. जोशी, रामचंद्र. (2014). *भारतीय संस्कृती आणि मूल्यव्यवस्था*. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
6. देशमुख, शं. बा. (2016). *शिक्षण, समाज आणि संस्कृती*. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
7. पाटील, बी. टी. (2018). *जागतिकीकरण आणि भारतीय समाज*. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
8. UNESCO. (2019). *Local and Indigenous Knowledge Systems in Sustainable Development*. Paris : UNESCO Publishing.
9. Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy (NEP) 2020*. New Delhi : Government of India.
10. Sen, Amartya. (2005). *The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity*. London : Penguin Books.
11. Deshpande, Satish. (2013). *Contemporary India: A Sociological View*. New Delhi : Penguin India.
12. WHO. (2014). *Traditional Medicine Strategy 2014–2023*. Geneva : World Health Organization.